

գէմքեր՝ որ վառուած են հայրենիքի սիրով, որ կը շրջին վերականգնելու ընկճուած հողինները, և կապելու զանոնք հայրենի հողին, մարդերուն և աւանդութիւններուն: Խեղճի վարդապետը՝ օրինակ մ'է անձնուէր հայրենասիրի, Գուգուկչեան ջերմ քարոզիչ մ'է այս գաղափարին, Կայծերու երկասարդ գործիչները՝ Ֆարհատ, Կարօ, Ասլան, Սադօ, Մուրատ իր ստեղծած շարժումին գործադիր ուժերն են, որոնց բոլորին ալ բերանն է ինքը Բաֆֆի՝ տարածելու համար ամէնուրեք իր լուսաւոր գաղափարները, շեշտելով միշտ ազգային դաստիարակութեան մը անհրաժեշտութիւնը՝ որ միայն կարող է բուժել մեր դարաւոր վէրքերը: Կայծերու մէջ մեթոտիկ եղանակով ընդլայնուած այս գաղափարախօսական ձևովը՝ Դաշիք բեկի-ի և Սաւուշի-ի մէջ կեդրոնացած է պատմական գէմքերու վրայ՝ Մեծն Սահակի, Մեսրոպի ու Մուշեղի (Սաւուշի-ի մէջ) կամ Ներսէս Սրբազանի գլխաւորապէս (Դաշիք բեկի-ի մէջ), այս անգամ պատմութիւնը գործածելով որպէս փաստաթուղթ՝ ազգային ոգին արթնցնելու և իր գաղափարները ծաւալելու, այդ պատմական գէմքերուն բերանը դնելով ու աւելի ուժեղացնելով զանոնք: Հայրենասիրական այս յայտնի ձևովը՝ որ իր վէպերուն մեծ մասին ներքին ուղղութիւնը կը կազմէ՝ ստեղծեց այսպէս կոչուած րաֆֆիական հարցը, որուն հիմնագիրն է եղաւ միանգամայն յաջորդ սերունդին մարգարէ-առաջնորդը:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԷՊԸ ԲԱՖԲԻ ԳՈՎ

Պատմական վէպի գլխաւոր մշակը յետ Թերենցի՝ Բաֆֆին է. երեք են իր պատմական վէպերը՝ Դաշիք բեկ, Սաւուշի, Պարոյր Հայկազն. առաջին երկուքը աւելի արժանի նկատողութեան անուէր են:

Պատմական վէպը Բաֆֆի ըմբռնումով ժողովուրդի մը հին կեանքին պատկերացումն է և իրը այդ պէտք է հայեցողականորէ և գործելու եղանակը, անոր

բարքերը, սովորութիւնները, նիստուկացը, մտաւոր ու բարոյական ճիւղերը (տես յառաջաբանը Սաւուշի-ին): Գիտակից է Բաֆֆի որ պատմական վէպ մը այդ բոլորին հաւատարիմ ցոլացումն ըլլալու է, գէթ ընդհանուր գծին մէջ, բայց այդ նպատակը չէ յաջողած իրականացնել լիովին: Սաւուշի՝ որ իրը պատմական վէպ իր յաջողագոյն գործն է, թերի է նկատմամբ հայկական բարքերու հարազատ պատկերացումին, զըստած չըլլալով հայ պատմիչներու մօտ ազգագրական կարեւոր ծանօթութիւններ: Իր միակ աղբիւրը՝ Փաւստոս Բիւզանդացին է, որ շատ համառօտ ու անկատար տեղեկութիւններ միայն կը հաղորդէ: Պարսկական հին արքունիքին ու ընդհանուր պարսկական կեանքին նկարագրութիւնները աւելի յաջող են, բայց ատենք ալ պատշաճեցուցուած են նորին վրայ, որուն ծանօթ էր ինքը: Սաւուշի Ա. գրքին մէջ Մամիկոնեաններու Ողական ամրոցին նկարագրութիւնը, բաժանումը, իշխանի սենեկին կամ դահլճին կոհաւորումը, ինճոյքի նկարագիրը եւն, երեւակայութեամբ յօրինուած են պարսկականին հիման վրայ: Սամուէլ, Մերութան ու Վահան անձեր են՝ որ կը գործեն վէպին մէջ, բայց անոնց հոգեբանութիւնը, ըմբռնումները հնութեան նկարագրի չունին, քաղաքներու կամ գործողութեանց վայրերու և ժողովրդական բարքերու նկարագրութիւնները չեն համապատասխաներ հնութեան բոլոր պահանջներուն:

Դաշիք բեկ, որ կը կանխէ Սաւուշի-ը գրութեան թուականով, մօտիկ անցեալէն առնուած պատմական ուրիշ վէպ մ'է, որուն աղբիւրն եղած է Արգար Գուլամի-րեանի 1871 ին Լէվոնի հրատարակած գրքոյը «Պատմութիւն Դաւիթ բեկին և պատերազմացն Հայոց Խափանու որք եղեն ընդդէմ թուրքաց ի մերում ժամանակի, այն է յամի Տեառն 1722 և Հայոց 1171»: Նիւթին ժամանակը շատ հեռու չըլլալով գրութեան թուականէն, աւելի յուզիչ և աւելի ալ տպաւորիչ էր Բաֆֆի ժամա-

նակակիցներուն համար, քանի որ թշուառութեան ու տառապանքի նկարագրութիւնները, թշնամիին դէմ դիմադրութեան արի հոգեբանութիւնը փայլուն օրինակով մը կը ցուցադրուէր: Բաֆֆի իր աղբիւրէն առած է միայն կմախքը, մնացած մանրամասնութիւնները իր երեւակայութեան պտուղ են. հեղինակի հոգին, միտքը, գաղափարներն են գործեալ որ կը յայտնուին գործող անձերուն մէջ. Դաւիթ բեկ, Միսթար, Շահումեան, Ներսէս Սրբազան՝ Բաֆֆի ծրարին կը ծառայեն որպէս միջոցներ: Նոյնիսկ Ղարաբաղի միջավայրը, ուր տեղի ունեցած են վէպին գէպքերը, ծանօթ չէ իրեն. 1881-ին գացած էր հօն տեղեկութիւններ հաւաքելու մեղիքներու պատմութեան համար (տես Խաւսայի մեղիքները, տպ. 1906, էջ 285), սակայն արդէն վէպը մասամբ մը լրացուցած ըլլալով, չկրցաւ օգտագործել ամփոփած տաղձները: Կը պակսի հետեւաբար վէպին մէջ տեղական հարազատ գոյնը, ժողովուրդի կեանքին ու նկարագրին, բնութեան ու գործողութեան վայրերուն, զիրքերուն ճիշտ նկարագրութիւնները, իրականութեան համապատասխան, որպէսզի կարելի ըլլար ստեղծել իրական ու գրաւիչ տեսարաններ՝ այնպէս ինչպէս ըրած էր յաջորդապէս Խեղճի և Կայծերու մէջ:

Բաֆֆի սակայն մտահոգուած չէ այս իրականութեան հայեցումով, անշուշտ կարեւոր, բայց ոչ անհրաժեշտ պատմական վէպի մը համար: Անցեալ պատմութիւնը իրեն համար մէկ նպատակ ունի միայն, կրթել ներկայ հայերը հինին օրինակով, ներկայ հայերը՝ որ «հսկայ նախորդների թզուկ յաջորդներ» են: Պատմական վէպի հանդէպ Բաֆֆի բռնած դիրքը ի վերջոյ շատ ալ չի տարբերիր Ուոլթըր Սքոթի և կամ Լորա Լիդզընի համանման գործերէն, որոնք պատմական տուեալները գործածեցին յայտնի նպատակ մը հետապնդելու, գէմք մը, կամ շրջան մը պատկերացնելու համար: Լիդզընի «Պոմպէի վերջին օրերը»

վէպին մէջ կայ անտարակոյս հոսմական կեանքի մը ներկայացումը, սակայն մեծ մասամբ լրացուած ու զարդարուած երեւակայութեամբ, թէ նկատմամբ անձերու, տեղերու, և թէ միանգամայն բարքերու, որոնք ուսումնասիրուած են թերեւս աւելի քան ինչ որ է Բաֆֆի քով, բայց խիստ հաւատարմութեան մտահոգութիւնը կը պակսի միշտ:

ՎԻՊԱԳԻՐԸ

Յետ Խ. Աբովեանի դպրոցին, Բաֆֆի յանկարծական յայտնութիւն մ'եղաւ իր բազմաբեղուն գրչով և կոչուեցաւ «ազգային վիպասան»: Ազգային՝ ոչ միայն հայկական նիւթեր մշակելուն, այլ մանաւանդ գրաւած ժողովրդականութեան համար՝ շնորհիւ իր հզօր տալանդին: Իր մէջ վիպագիրը, նախապէս արդիւնք Աբովեանէն եկած ազատագրեցութեան մը, զարգացած և ընդարձակուած է եւրոպական ու ուսական վիպագիրներու ազդեցութեան տակ: Հիւսիսի «Թշուառները», Աղեքսանդր Տիւմայի գործերը, Լոթէն Սիւ-ի «Պաղանիք Բարիդի» և «Թափառական հրեայ»-ն (որուն ազդեցութիւնը կը զգացուի մանաւանդ Խաչապուրի յիշատակարանին մէջ), Ուոլթըր Սքոթ (նկատմամբ պատմական վէպերուն), Թոմսթայ, Տոստայեւսքի և Տուրկենեւ հաղորդած են իրեն որոշ զգայնութիւններ ու անդրադարձումներ: Սակայն այդ բոլոր դուրսէն եկած ազդեցութիւններով հանդերձ՝ Բաֆֆի կը մնայ անձնական ու ինքնատիպ: Աւելի գաղափարապաշտ՝ քան իրականութիւնը և նիւթը շօշափող, ան ուսմանդիկ տեսաւ պաշտ մ'է, որ հայ գաղափարական աշխարհը կ'ուզէ կերտել, հայուն ապագան գծել, ցոյց տալ տխուր ներկային ահաւորութիւնը և ծրագրել ընկերային վերելքի մը անհրաժեշտ պայմանները: Այս մտայնութիւնը իրն է բացարձակապէս, որուն համար ան ի սպաս կը դնէ իր մտաւոր և հոգեկան բոլոր կարողութիւնները:

Ընկերային ու գրական ազդեցութիւնը՝

զոր կատարած է Ռաֆֆի յաջորդ սերունդին վրայ՝ ամենէն նկատելի կէտերէն մէկն է։ «Մենք (կ'ըսէ Ռաֆֆի) չենք ունեցել մեր նախորդը, այլ մեր հասեւից քարշ ենք տուել նոր գրողներին։ Մենք առաջինն ենք եղել, որ վստահութիւն ենք ունեցել հայոց դեռ անմշակ, աղքատ գրական լեզուն՝ վէպի լեզու։ Դարձնել և պահել մեր ինքնուրոյնութիւնը» (1886-ին գրած իր մէկ յօդուածէն)։ Այս տողերը կը գրէր Ռաֆֆի ի պաշտպանութիւն իր գրականութեան՝ հակառակ նախանձորգներու և թշնամիներու՝ որ հին սերունդէն մնացած էին, և որոնց հաճելի չէր նորութիւնը՝ զոր կը բերէր ան։ Ռաֆֆի ստուգիւ ունեցած չէ իր նախորդը հայ գրականութեան մէջ։ Թերեւս Արութեան ազդած է միայն Զաւարկոյիկէ-ի յղացումին մէջ, որ իր ինքնութիւնը նմանութիւն մըն է «Վէրք Հայաստանի»ին։ Սարհատ, նման Աղասիի, քաջ լեռնական մ'է որ իր ուսմանգրիկ վախճանով կը փակէ վէպը։ Բայց այդ առաջին քայլն էր իր հայրենասիրական վէպերուն։ Եւ յաջորդները ինքնուրոյն նկարագիր մը կը կրեն և ցոյց կու տան իրապէս հասանքի մը ստեղծումը որ Ռաֆֆիինն է։ Սուրացան, Շիրվանզադէ, Աարպետ, Ահարոնեան, Փափաղեան, որոնք նոր ուղղութիւններ հետապնդեցին իրմէ վերջ՝ կը զգացնեն սակայն միշտ Ռաֆֆիէն անցած հետք մը, եղանակ մը, շեշտ մը, գէթ ազդեցութիւնը Ռաֆֆիական լեզուին հօգոր ախրապետութեան։

Բաֆֆի իրեն հետ բերաւ արդարեւ նո-
րութիւններ, նկատմամբ նիւթին և նկատ-
մամբ վիպագրական արուեստին ։ Իրմէ
առաջ, — եթէ նկատի չառնենք Ծերենցի
պատմական վէպերը՝ որոնցմէ անշուշտ ծնան
իր մէջ ինչ ինչ գաղափարային թելադրու-
թիւններ, — վէպը ազգագրական մթնոլորտ
մո՛ռնէր լոկ, ինչպէս են Պոօշեանցին գոր-
ծերը ։ Սինչդեռ ինքը թողած գիւղագրական
ու ազգագրական աւելորդ ծանրաբեռնու-
թիւնները՝ անցաւ մարդկային հոգեբանու-
թեան, պարզելով քաղաքացիական կեանքին
նեխութիւնը, գպաւ մարդկային սրտի ցա-

ւերու և տենչանքներու նուրբ թելերուն,
 ինչպէս իր Ոչխտեալ միանձնութիւն, Անկող
 վաճառը, Ոսկի Աքաղաղը, Ղարիպ մէղեցիւն,
 Խաչագոյի յիշատակարանը, որոնց ներքեւ
 կան նկարագրուած իրապաշտ գոյնով ինչ որ
 կեանքը ունի իր մէջ գեղեցիկ ու ազեղ: Ասով
 ճամբան կը հարթէր դէպի իրապաշտ հոսան-
 քը, որ պիտի զարգանար Շիրմանդադէով:

Բաֆֆի, ստիպյալ, իր բովանդակ ինքնու-
թիւնը ցոյց տուաւ մօտենալով ազգային
կեանքին, ըմբռնելով իր օրերուն պահանջը,
իր ժողովուրդին հոգեբանութիւնը. Զարա-
շեդդին, խեղճը, Արշակունիքը, Գաշիք թիկ և
Սառնեշ, որ իր գեղեցկագոյն գործերն են
կը պարունակեն ամբողջ հայ ազգին ա-
պրումները, սխալները, ձկտումները և գա-
ղափարականը: Այժմէկ վիպագիր իրմէ տառջ
և իր օրերուն այնքան ընդարձակ մտքի
հորիզոն ունեցաւ՝ որքան ինքը, որ մար-
գարէացաւ ապագան ու գծեց շաւիղը ազ-
գային քաղաքական գործունէութեան: Առ-
այդ գործածեց ժամանակակից դէպքերը՝
ռուս-թրքական պատերազմէն ներշնչուած,
տալով անոնց վիպական գեղեցիկ հանգա-
մանք (Զարաշեդդին, խեղճը), իր երեւակա-
յութեամբ ստեղծեց հայ անձնանուէր հե-
րոսներու և գործիչներու խմբակ մը (տես
Արշակունիքը), ու միանգամայն դիմեց պատ-
մութեան՝ վեր հանելու համար իր տեսա-
կէտը պարզող դէմքեր (Ինչպէս է Գաշիք
թիկ-ի, Սառնեշ-ի և Պարոյր Հայկազն-ի մէջ):
Այսպէս վէպը դարձաւ հայ կեանքին հե-
տամիջական կապ ունեցող բան մը, և այդ
կեանքին զանազան երեսները պատկերաց-
նող գրական արտայայտութիւն մը, բազ-
մակողմանի՝ իր նիւթերու ընտրութեամբ,
զանազանութեամբ և ձեւի ալ վայելչու-
թեամբ, բարձրանալով նախորդ շրջանին
Արտիստի դպրոցին նեղ շրջանակէն, որուն
մտահոգութիւնը կարծես կը կայանար
միայն գիւղային միապաղաղ նկարագրու-
թիւններ տալու մէջ: Բաֆֆի մօտենալով
հայ ժողովուրդի կեանքին, կարիքներուն և
ձկտումներուն, բնականաբար տեսլի ալ պի-

տի ազդէր անոր կազմաւորման, ինքնազիւ
տակցութիւն արթնցնելով անոր մէջ և
ճշմարիտ հայրենասիրութեան մը կայծերը
բորբոքելով: Այդ էր իր Կայծեր-ուն և միւս
վէպերուն խորհուրդն ու նպատակը: Բաֆֆի
լիովին հասաւ իր նպատակին, ու հրը աշ-
քերը կը փակէր՝ իր ետեւէն կը քայլէր արդէն
նորահաս ու խանդավառ երիտասարդութիւն
մը, իրմէ չունչ և ուղղութիւն առած:

Յաջողած է Բաֆֆի ստեղծել նաեւ տիւրպարներ: Բաֆֆի կը յաջողի բացասական տիպարներ ստեղծելու մէջ, հայրենասիրական գրոշմ ու ջերմութիւն կրող գէմքերն առանձին տիպարներ ըլլալու ուժը չունին. Վարդան հայրենասէր մ'է, Դուգուկչեան նոյնպէս, Սամուէլ, Մուշեղ, Դաւիթ Բէկ, Շահումեան նոյնպէս. բայց չեն բացառիկ գծերով շինուած էակներ, որոնք իրենց նկարագրով եզականութիւն մ'ըլան. ասոնք հեղինակին գաղափարները հաղորդող գործիքներ են պարզապէս (տես Կայծեր-ու վերածիւնքներ են պարզապէս (տես Կայծեր-ու վերջը, գլ. ԼԲ.): Տիպար մ'է ընդհակառակն Քաշոյ Պետրոս, իր բացայայտ և ուժեղ գծերուն մէջ, թէպէտեւ քիչ մը չափազանցուած. Թովմաս Էփեմտի իր նենգաւորի նկարագրին մէջ (թէեւ միշտ նոյնը չի մնար), և Մաւսիսան իրբեւ շահամուլ ու անսիրտ վաճառական: Բաֆֆի իր իւրաքանչիւր վէպին մէջ ունի դրական ու բացասական տիպարներ, որոնք հակադրութեամբ իրարու՝ կը ծառայեն պայծառացնելու հեղինակին նպատակը. Վարդանի ու Դուգուկչեանի գէմ հանած է Թովմաս Էփեմտի մը, Դաւիթ Բէկի և Շահումեանի գէմ՝ Դաշիք ուրացող-ը և Մեղիք Ֆրանգիշ-ը, Սամուէլի և Մուշեղի գիմաց՝ Վահան և Մերուժան ուրացողները, եւն: Երբ պատմութիւնը կամ իրական կեանքը, ուսկից կ'առնէ իր վէպին նիւթը, չ'ընծայելը գէթ հերոսի մը անունը, զոր կարելի ըլլայ գաղափարային գիւցադի վերածել, այն ատեն ինքն է որ կը ստեղծէ գայն իրբեւ անհրաժեշտ պահանջ մը պարագաներուն, ինչպէս Զալպէդի-ի Սարհատը, կամ Խեր-ի Վարդանը:

Բաֆֆի ունի քերտքիւններ ալ. ատոնք կը ծնանին իր ընդհանուր ձկառւմէն դէպի ազգային կեանքը և զաղափարախօսութիւնը, որ կը վնասեն գրական և գեղեցկագիտական յաջողութեան իր վէպերուն: Ուրիշ և գլխաւոր պատճառ մը՝ տնտեսական մտաւորութիւնն է, որ կը մղէ դինքը մեծցնելու և ընդարձակելու կառուցուածքը իր վէպերուն՝ ոչ անհրաժեշտ մանրամասնութիւններով, անբնական անակնկալներով, իրարու վրայ բարդուած կնճիռներով, երկարաբան նկարագրութիւններով տեղւոյ և անձերու, ընկերային հարցերու վրայ քարոզչական բնոյթ ունեցող երկարաբան ճառերով, որոնցմով իր գործերը կը կորսնցնեն համաշխարհային մասերու և կշռադատ ու բնական յառաջխաղացումը վիպական գործողութեան: Այս թերութիւնները որ ատհասաբակ իր բոլոր վէպերուն վրայ կը զգացուին, ալ աւելի ակներեւ կը դառնան Այսթեր-ու և Գաշիք Բէկի-ի մէջ, որոնք նոյնիսկ կը մնան իրատուարտ և անգոհացուցիչ իրենց վերջով: Բաֆֆիի թերութիւն մ'է նաեւ ինքզինքը կրկնելը իր նկարագրութիւններուն մէջ, յաճախ միեւնոյն ձեւով ու բացատրութիւններով ոչ միայն նոյն գործին զանազան էջերուն՝ այլ միանգամայն մէկ վէպէն միւսը: Ուրիշ թերութիւն մը՝ իր տիպարներուն հոգեբանական անբնականութիւններն են. օր թովմաս էֆէնտին՝ որ ներկայացուած էր իբր չարատիրտ ու նենգամիտ, յանկարծ բարոյական անձնաւորութիւն մը կը դառնայ. Գուդուկձեան կարգաթող մը ու ատեն մը անառակ կեանք վարող Բարիզի մէջ, յանկարծ մաքուր գաղափարախօս քարոզիչ մը կը դառնայ ազգային չըմանակներու մէջ. յետոյ իր վէպերուն անձերը պատահականութեամբ կը գործեն, դէպքով կը հանդիպին իրարու, անել գրութիւններու մէջ կ'իյնան ու յանկարծ կ'ազատին, հասու և տեղեակ կ'ըլլան հարկը պահանջած արուեստին, « զիւրաթեք են օձի պէս, արագաշարժ կատուի պէս, և արագ սարդի պէս »: Բայց Բաֆֆի ստիպուած էր յանգնելու այդ

կարգի բռնազրոյիկ լուծումներու, կարենալ առաջ տանելու համար գործողութիւնը իր արտակարգ երեւակայութեամբ ընդարձակուած վէպերուն:

Աւելի կամ նուազ չափով, Բաֆֆիի բոլոր վէպերն ալ, վերաւոր են այս յիշատակութեան թերութիւններով. արդ հարց է թէ ո՞րն է այն գործը՝ որ կարելի ըլլայ նկատել անոր գլուխ-գործոցը, գործ մը՝ որ նուազագոյն թերութիւններ պարունակէ և միւս կողմէն օժտուած ըլլայ միանգամայն գրական առաւելութիւններով: - Յաջողագոյն գործերը, ուր վիպագրական պահանջները աւելի գոհացուած ըլլան, Խենթը և Սառնի-ն են: Խենթը գործողութեան աւելի նեղ շրջանակով, հետեւաբար նաեւ աւելի համաչափ իր ընդլայնումին մէջ և աշխուժութեամբ պատմութեան շատերէն սիրուած ու գերգնահատուած է, սակայն Սառնի-ն, որուն համար Շիրվանզադէ իսկ ըսած է « Բաֆֆիի լաւագոյն երկը » (Կեանքի բովից, գլ. Ժ.), իսկապէս ամէնէն աշխատուած, յղկուած գործն է ոճի, արուեստի և լեզուի տեսակէտով: Նկարագրողի և վիպողի կատարելութիւնը հոս աւելի կը զգացուի, ինչպէս ամբողջութեան արուած վիպական համաչափ մարմինն ու յօրինուածքը հոս աւելի անթերի է. յետոյ կան յուզումի, սարսուռի զգացումներ արթնցնող պատկերներ, բնութեան ու հոգեբանական գրաւիչ նկարագրութիւններ, որոնցմով կը մղուի քննադատն ալ ընդունելու Շիրվանզադէի հետ Սառնի-նը՝ որպէս գլուխ-գործոցը Բաֆֆիին:

ԳՐԱԳԵՏԸ

Վիպագրութիւնը բացարձակապէս իբրեւ գրական ճիւղ գիտուած ու մշակուած չէ Բաֆֆիին. կեանքի պարագաները, ապրուած մտահոգութիւնը մեծապէս տուժել տուած են անոր գրական կատարելութիւններուն: Բայց անժխտելի է իր մէջ վիպագրի և գրագետի տաղանդը, գրագէտ մը՝ սոցիալական ամբողջապէս բուն ու անկեղծ զգա-

ցումներով, ազատատենչ գաղափարներով՝ որ կը ջանայ գրաշմել ժողովարդի հոգեւոյն մէջ՝ բարձրացնելու և լուսաւորելու զայն, գեղարուեստն ու գրականութիւնը ըմբռնելով որպէս միջոց մը ուղղուած կեանքին: Այս տեսակէտը որքան որ կը տկարացնէ իր քով զուտ գրականութեան գաղափարականը, սակայն Բաֆֆի անուրանալիօրէն ինքնաբուխ և յորդազեղ գրող մըն է, հակամէտ աւելի ուսմանդիկ զպրոցին, առանց սակայն բացորոշ ուղղութեան մը հետեւելու:

Սառնի-ն, Գառիի րեկ-ի, Կայծեր-ու նման հսկայական կառուցուածք ունեցող վէպերու կեանք ու մարմին տալու համար՝ ուժեղ և վառվուռն երեւակայութիւն մը հարկաւոր է. ահա ամէնէն առաջ նկատելի յատկութիւնը Բաֆֆիի: Պատմական վէպերուն համար ընդհանուր ուրուագիծ մը, ոչ-պատմականներուն համար յաճախ աննշան դէպք մը կամ յիշատակութիւն մը անունի՝ բաւական եղած են իրեն ստեղծելու լայնաշունչ վէպեր, հետաքրքրական մանրամասնութիւններով զարգարուած, և օժտուած տիպարներու և բնութեան գունագեղ նկարագրութիւններով: Բաֆֆիի բովանդակ անձը, սիրտն ու երեւակայութիւնը ի յայտ կու գան իր վէպերուն մէջ, հաղորդական ու միախառնուող հոգեվիճակ մը կը ստեղծուի իր և ընթերցողին միջեւ, որ գրաւուած կը հետեւի, կը քալէ հեղինակին հետ՝ անցնելով զանազան տեսարաններէն, հոգեկան վիճակներէն, շերտութիւն ու ողի առած անոր հրաբորբոք խառնուածքէն: Չի բաւեր ստեղծագործել ու մարմին տալ դէպքերու, Բաֆֆիի բանաստեղծ ալ է նուրբ և զգայուն, երբ հոգեկան հաղորդականութեամբ մը զգալ կու տայ բնութեան թաքուն գեղեցկութիւնները՝ երբեմն պատկերով մը և երբեմն լայն նկարագրութիւններով այն վայրերուն՝ ուր կը շրջին և կը գործեն իր անձերը, կամ կը տառապին յանուն սիրոյ և ազատութեան, յանուն փրկութեան փայփայուած գաղափարի մը: Բազմաթիւ են այդ էջերը, յիշենք պարզապէս գեղջկական

կեանքի նկարագրութիւնները՝ ուր գրաւիչ եղանակով մը կը պատկերացնէ Խաչոյի գերդաստանին կեանքն ու երջանիկ ապրումները (« Խենթը »), Ռշտունեաց անտառներու, Երասխի խաղերուն նկարագրութիւնները, Սամուէլի և Ռշտունեաց օրիորդին պատահումը, Մերութանի խղճի խայթին ուժեղ նկարագիրը, Ներսէս պարթեւի կեանքին նկարագրութիւնը Պատմոս կղզիին մէջ, և կամ Արշակ Թաղաւորի տառապանքի պատկերացումը Անյուշ բերդին մէջ, եւն (« Սամուէլ »): Երբորդ յատկութիւն մը՝ իր աչքն է, դիտելու կարողութիւնը՝ որ կը թափանցէ իրերու և հոգիներու մէջ, յօրինելով գեղեցիկ խորհրդածութիւններ՝ որոնք երբեմն փրկիսփայտական մտածութիւններ են և խորապէս հոգեբանական: Այս կէտը « Խաչագողի յիշատակարան »-ին մէջ մանաւանդ երեւան կու գայ՝ զգացում և կիրք արտայայտող, արամազրութիւններ պատկերացնող էջերով, կամ երբ կը գծէ կենդանագիրներ՝ հեռաւորէն և արտաքինէն մօտենալով ներքինին և հոգեկանին: Բայց այս գրագէտը որ յուզում արթնցնելու յատկութիւնն ունի, որ կը գրաւէ ընթերցողը իր լաւագոյն էջերուն մէջ՝ շատ անփոյթ է միանգամայն խնամելու իր ոճը, յղկելու և կատարելագործելու իր արտայայտութիւնը,

որովհետեւ իր մտահոգութիւնը արուեստը չէ, այլ կեանքը, մանաւանդ գաժան հարկը՝ որ կը տառապեցնէ զինքը օրուան հացին համար. Շիրվանզադէի համաձայն « Բաֆֆի շատ քիչ էր կարդում. նա ժամանակ չուէր, շարունակ գրում էր »:

Բաֆֆիի գլխաւոր առաւելութիւններէն մին է նաեւ լեզուն, այն վիպական լեզուն, որուն հեղինակն է ինքը: Ռ. Պատկանեան և Շիրվանզադէ հմայուած էին իր այդ լեզուով՝ մաքուր, սահուն ու նկարագրող: Հսկայական քայլ մ'էր Բաֆֆիական լեզուն արեւելահայ գրականութեան մէջ. ինքն էր որ յետ Նազարեանցի, Նալբանդեանի կամ Ռ. Պատկանեանի անդրանիկ ճիւղերուն՝ մաքուր ու ընթացիկ լեզու մը ունենալու, ստեղծեց նոր վիպագրական լեզուն՝ ճոխ բառերով, ճարտար դարձուածքներով, կառուցուածքով արտայայտութեան զանազան ձեւեր, կենդանի, ձկուն և գեղարուեստական: Նորութիւն մըն էր այս, որ առաջին անգամ երեւցաւ « Հարեմ »-ով և կատարելութեան հասաւ « Սամուէլ »-ով: « Հարեմ »-ի տպագրութեան առթիւ Ռ. Պատկանեան, որ լուրջ գնահատող մ'էր Բաֆֆիին, գրած է իրեն. « Չեմ արձակը նոր երեւոյթ է մեր նորածին գրականութեան մէջ »:

ԿԵՆԴՐՍ ԸՆԼԱՐ

Երկրիս վերայ կեանքըս ըլլար
Կայծակին պէս լուսաւոր,
Որ կը սրբուէ փայլն իր արծաթ,
Ամպերուն մէջ սրգաւոր:

Հոգիս անցնէր այս աշխարհէն,
Կայծակին պէս սրբաթեւ,
Վայրկեանի մէջ տայի ամբողջ
Հուրը սրտիս մութին սեւ:

Մահըս ըլլար կայծակին պէս,
Որ վերջալոյս չունի բնաւ,
Չունի աճիւն և գերեզման.
Հետքերն անոր ո՞վ տեսաւ:

Եթէ երբեք աշխարհը նենգ,
Ուզէր ինձմէ յիշատակ,
Ա՛հ, ձրգէի կայծակին պէս
Հոգեհ մը Սէր երկնածագ:

Հ. ԵՓԵՄ ՏԷՐ-ՂԱՅՈՐԵԱՆ

Հալէպ, 25 Յունուար 1950.